

ЗМІСТ

<i>Мана</i>	10
-------------------	----

ЧАСТИНА I

Сараєво, 1914	15
Галичина, 1916	29

ЧАСТИНА II

Ташкент, 1918	61
Ташкент, 1919	81
Бріч-Мулла, 1920	101
Ферганська долина, 1921	123

ЧАСТИНА III

Корла, 1922	141
Пустеля Такла-Макан, 1926	157

ЧАСТИНА IV

Шанхай, 1932	173
Шанхай, 1937	215
Шанхай, 1949	246

Епілог

Єрусалим, 2001	279
<i>Подяки</i>	297
<i>Про автора</i>	301

ГАЛИЧИНА

1916

Лише Всевишній знає, як пахнув щойно створений світ; але, напевно, саме так від нього тхне перед самим кінцем, коли все створене врешті розкладається: глинистим ґрунтом на глибині виритої могили, зношеними вщент шкарпетками, дохлими щурами, відрами з лайном, німеччю, кров'ю, чоловіками без води й дому — щільним смородом мілкого окопу. Пінто невпинно вовтузився, і з кожним рухом заснути ставало ще важче. *Dando bueltas por la kama, koto l'peše en la mar, ah koto l'peše en la mar.*

Осман чатував недалеко від гауптмана Цукермана: той кидався на ліжку в бліндажі, який вирили для нього солдати й укріпили лісом, що був тут на вагу золота. Укрившись у ніші, Осман говорив із Дркендою та Смаїлом Токмаком — ті двоє витягнулися на спинах і курили нашкрябані з дна кишень залишки тютюну. Полум'я свічки тремтіло на Османовому обличчі, завжди гладенькому — хай навіть води на пристойне гоління ніколи не вистачало. Вуса його теж були завжди охайно підстрижені, ніби він знайшов спосіб протистояти всеосяжному розкладанню.

Пінто вперше побачив Османа, коли той розказував якусь оповідку публіці з боснійських солдатів: він звисив ноги з горішньої койки, і крізь діру в його шкарпетці виглядав великий палець, ніби картоплина, що от-от випаде з мішка. Їх усіх щойно мобілізували, їхній однострій ще був накрохмалений і пахнув складом і нафталіном — а Османова нога вже якось продірявила шкарпетку. На подив, готовий втекти палець теж був частиною Османового запалу: окрім цього, він розмахував руками та вказував на уявні предмети й місця з оповідання. Пінто не чув, що Осман говорить, але міг спостерігати за його

губами та охайно підстриженими вусами, виразними рухами його брів; за тим, як він вирячував очі, щоб зобразити здивування; як зненацька широко всміхався, щоб підкріпити якесь твердження. Раз у раз він кидав погляд на Пінто (той сидів на околиці його зіркового терену) й усміхався так, ніби та усмішка була тільки для нього. А коли він засміявся, то сміх його був такий заливчастий — як-то кажуть, з усього серця, — що солдати почали сміятися теж і довго не могли зупинитися. Той сміх Пінто не забував ніколи, навіть коли Осман врешті більше не сміявся. Пінто кортіло приєднатися до них, почути Османову розповідь, його голос, бути ближче до залпів його сміху, але він не наважувався вийти зі свого темного лігва на долішній койці та перервати історію у самий її розпал. Коли Осман закінчив і заробив трохи ракії за свій оповідацький талант, то підійшов до Пінто і запропонував випити. Той погодився лиш у надії на те, що на вінцях фляги ще залишився присмак Османових губ. На його подяку Осман відповів, що у своєму житті куштував і кращу ракію, проте ніколи ще вона не смакувала так солодко. Він хотів додати ще щось, але не встиг сказати ні слова — боснійці відтягнули його, вимагаючи ще оповідок.

От і тепер, в окопі, Осман знов розповідав історію — як розповідав до і після цього — так, ніби її ніхто й ніколи ще не чув. Навіть історії про себе, про своє сирітське дитинство, про своїх знайомих у Чаршії Осман розповідав наче вперше, наче він щойно почув їх десь іще і прагнув поділитися з іншими.

— Жив собі колись, — тихо, смакуючи промовляв Осман, — у хатчині серед сараєвських пагорбів бідний *хамаль* Хусреф, і мав він лиш дружину, феску та штани з дірками на сідницях.

Дркенда та Смаїл Токмак буркнули, чим дали знати, що добре уявили Хусрефа-хамалю в його хатчині та штанях з дірками на сідницях. Вони, немов діти, слухали з жадібною цікавістю.

— І от одної ночі лежить Хусреф у ліжку з Мерімою, дружиною своєю, аж тут — чу! — гарматний залп із фортеці. Меріма сполохана, налякана, зойкає: «Що воно таке? Чого посеред ночі гримить гармата?». Хусреф їй одказує: «У Сараєві зчинився

заколот. Аги, беї і багатії повстали проти султана. Та їх спіймали й кинули в темницю. Вчора зі Стамбула прибули кати з повним мішком шовкових мотузок — ті мотузки султан надіслав для засуджених. Кожного мають задушити власною».

Дркенда та Смаїл Токмак сапали й захлиналися, наче власна мотузка лоскотала шию кожному з них. Дркенда отримав кулю в плече від російського стрільця і стік би кров'ю, якби не Пінто: він не забарився, перев'язав руку та закріпив мотузку палицею, щоб зупинити кровотечу. Смаїлу Токмаку Пінто допомагав писати листи додому, додаючи туди таких завитків, що той бачив себе іншою, кращою людиною, хай навіть і не знав, чи ті листи хтось читав, а тим паче, що там було написано. Смаїл знав і любив Османову оповідку. Він наполіг, щоб Пінто записав її: на його думку, вона мала сподобатися його дружині та писемному односельцеві, який читатиме їй лист.

— І от тепер, — шепотів Осман, — кати давлять їх один за одним, і фортечна гармата гримить щораз, як душа покидає тіло смертника. Один вибух — одна душа відбуває. Меріма питається: «Хто вони, ті люди, хай помилує їхніх матерів Аллах?». «Найголовніші люди в Сараєві, — одказує Хусреф-хамаль. — Брати Морічі, Хаджі-Паша і брат його Ібрагім, могутній Хайдар-Паша та й багато хто ще — вершки Чаршії. Усі задушені шовковими мотузками, один за одним».

Осман замовчав: його історія доходила кінця. Він вже багато разів розповідав її Дркенді та Смаїлу Токмаку, ще в Буковині й навіть до того, в Сербії (можливо, саме тоді, коли Пінто вперше його побачив), і добре знав, що, якщо закінчити трохи згодом, насолода їхня буде більшою. Він говорив із придигом, і Пінто бачив, як на його губах тремтіли відблиски полум'яного світла.

— Мовчить Меріма, мовчить, а тоді з головою накриває їх обох йорганом і каже: «Дякувати Аллаху, ти ніхто й ніщо».

Дркенда та Смаїл Токмак заперхали — не тільки тому, що їм подобалася історія, а ще й тому, що вона вкотре закінчилася саме так, як вони очікували, а значить, все було так, як воно й мало бути. «Дякувати богу, ти ніхто й ніщо», — повторив

Осман, і всі втрюх засміялися з власної безпечної неістотності. Аж тут Осман ще стишив голос і вимовив щось таке, через що Дркенда та Смаїл Токмак замовкли. Пінто не хотілося рухатися, хоч і хотілося почути, що говорив Осман, — та тепер було нічого не розібрати. Осман був тут і водночас не тут, його голос — безтілесний, а звуки — позбавлені форми й смислу.

Падрі Аврам часто довго не спав і вголос читав *Атору*. Сімха, як їй належало за старшинством і статтю, мала власну кімнату, а от Пінто спав із батьками за ширмою з ковдри. Він бачив, як тремтіла на ковдрі тінь батька, що мугикала на їдиші: «Як же прийшли на місце, про яке сказав йому Бог, то спорудив Авраам жертовник». Нажаханому хлопчикові ввижався Авраам, який розкладає дрова, зв'язує Ісаака, сина свого, і кладе на жертовник. Він відчував палючу ізраїльську спеку, і шпичасті дрова, і страх, і мотузки, що стирали шкіру на зап'ястках. У кімнаті пахнуло напівзмарнілим вогнем і розплавленим воском, вовняними килимами, зіллям із дрогерії, згадку про яке зберігала на собі одежа падрі Аврама. Коли Авраам брав ножа, щоб заколоти сина свого, серце Пінто стискалося у смертельному жаху. Та він і писнути не смів, боячись, певно, не менше, ніж боявся Авраама Ісаак. Тож він закусував кулак, ковтав сльози й чекав, доки падрі Аврам дочитає до миті розради, коли Господь милостиво зупиняє Авраама і той не заколює сина свого. Решту безсонної ночі Пінто вдавався до богохульства, намагаючись збагнути, навіщо Богові було так безкарно катувати дитину, і чому Атора мовчить про Ісааків жах, чи про його сльози, чи про те, як потому його обіймав вічний безтямний страх перед батьком. З часом він навчився розкладати значення слів і чути лише їхню магічну мелодійність, ніби падрі просто співав колискову, від якої Пінто нарешті засинав.

Бували також і дні, коли, на відміну від ночей, падрі Аврам читав *Атору* геть не пошепки. Натомість він гримів на остовпілого Рафо:

— Що це значить: «Бог однаково створив і цей і той»? Що це значить?

Малий Рафо схлипував, затинався, відчайдушно шукав у голові хоча б щось, що могло б натякнути на правильне тлумачення вірша, але знаходив у собі лише пекучі сльози — і тоді падрі гнівався ще дужче.

— Усьому, що створив Бог, Він створив протилежність: Він створив гори і створив пагорби! Створив моря і створив ріки! Створив мене і створив тебе! Тебе! Тебе — неука, *нішабальянду!* За які гріхи мені таке покарання?! За які? Скажи мені!

Однак коли хлопець повернувся з Відня з дипломом під пахвою, вдягнений у просторий студентський костюм, змінивши феску на столичну федору та щедро сиплячи латинськими й німецькими зворотами, падрі Аврам обійняв його і посадовив біля себе, з гордістю стиснувши плече аж до болю. Він урочисто представив Рафо на суд поважних сивих *тео* в каптанах, що завітали споглянути сее диво в особі сина, який здобув освіту в далекій столиці імперії. І дійсно, Рафо мовив до них як належить просвітленому мужеві, доктору фармацевтичних наук, з виразною легкістю роз'яснюючи недосяжні для них поняття, — і хоч їм явно було всього того не зрозуміти, вони нізащо в цьому не зізналися б. Вони сьорбали каву з гущею зі своїх *фільджані*, метаючи на падрі Аврама заздрили й захопленими очима. У прибулому з далеких земель довготелесому чоловікові вони ледь впізнавали того Рафо, який поїхав з Білава ще довготелесим хлопчиком. Вони знали: цьому чоловікові буде відкритий світ, про який вони не знали нічого — хіба тільки, що він може десь там існувати і що він великий і новий. Та існував ще й світ, який вони навіть не могли уявити — а якби змогли, їх охопив би жах. Хай там як, а манучі пекла все нові солодощі за всіма відомими їй рецептами й подавала їх до кави, що її розливала Сімха з бездонних джезв. Вона навіть дістала з-під самої стелі трояндове варення, яке все дитинство вабило Рафо з вершечка шафи. Ба більше, на його честь влаштували цілий *комбіте*: його кульмінацією став справжній спів падрі Аврама під супровід сааза, на якому захмелений синьйор Папучо безуспішно намагався зіграти доладну мелодію.